

nemzetközi erőegyensúly és az erdélyi viszonyok megengedtek. Távol állt tőle az utópikus képzelődés.

Az ókorban a politikum jobban kötődött az etikához. Periklész a politikai hatalmat a magasabb kultúra és életforma terjesztésével próbálta összhangba hozni, nagy volt Athén kulturális tekintélye; a szicíliaiak csak azoknak az athéni foglyoknak kegyelmeztek, akik sorokat tudtak idézni Euripidész drámáiból. A közpéri politikát is nagyjából a civitas dei eszménye vezérelte.

A politika öntörvényűségét, miszerint önnön törvényei szerint kell úzni, a reneszánsz találta ki, és Machiavelli emelte a morál fölé, foglalta elméleti rendszerbe. De az öncélú politikánál is meg kell keresni a magasabb célt, amelyre irányul. Bethlen Gábor a politika öncélúságát ki tudta vonni önköréből, hogy a „két pogány közt“ az ország sorsát jobbra fordítsa. Azt az alternatívát választotta, amely értékgyarapító eredményekhez vezetett, ezért alkotása jelentéshordozó modell maradt; értelmesen cselekedett az értelmetlenség homokhegyei között, uralkodása az ész és a moralitás villanása volt az amorális történelemben.

Az újkori politika sok tekintetben a gyakorlati hasznosság függvénye: az így kialakuló politikai pragmatizmusnak fontosabb a pillanatnyi siker, a dobravert, látszatkelető eredmény, a hatalmi csoportosulás önvédelme a körülmények ésszerű alakításánál. Erre hívja segítségül a szavak zsarnokságát, a megtévesztés agyafúrt eszközeit; a látszatok elrejtik a lényegét. (Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a realista politika alkalmazására nem volna mód.)

A politikai realizmus alapvető jegye a lényeglátással összhangba hozott ésszerű cselekvés. Bethlen értette, hogy „az világon semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forgandó romlása alá vétettek“. A mulandóság ellen okszerűen cselekedett.

Bethlen Gábor uralmában, az „üllő és a kalapács“ között, ahogy Németh László írta, „másfél század önmagát felülmúló értelmet nyert — az egyéniség dik-tatúrája az egyéniség fölött; viharokra emelt nyárderű“.

PAPP JÓZSEF ANDRÁS

Az erdélyi kezdeti merkantilizmus

Bethlen Gábor gazdaságpolitikája

Születésének 400. évfordulója emlékezetünkbe idézi a legnagyobb erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort, aki elméjének rugalmasságával és csálhatatlan tájékozódó készségével válságos időkben — a török és osztrák birodalom közé szorítottan — Európa virágzó országává változtatta a kis Erdélyt. Emberi és fejedelmi nagyságát csak növeli a szerencsétlen kor, amely nem adott konjunktúra-táitost ily nagyszerű tehetség alá. Erdély — bár 10 000 arannyal adózott a szultánnak — a hatalmas Anglia, Svédország, Velence és a protestáns német fejedelmek szerény szövetségese lehetett. Szinte csoda, hogy annyi vész, baj, nyomorúság, pusztulás után, amit Erdély az ő fejedelemsége előtt átélt, miként tudott rövid 16 év alatt (1613—1629) oly virágzást elérni.

Roppant mozgékony és eleven elme. Páratlan ötletességgel és változatossággal, mindig az adott helyzetnek megfelelően alakítja ki és alkalmazza gazdasági eljárásait, eszközeit, amelyeknek azonban egy a céljuk: minél több jövedelmet szerezni a fejedelmi kincstárnak, hogy fedezhesse a diplomácia, a hadviselés, az országlás növekvő költségeit.

Bethlen Gábor egész gazdaságpolitikáját nagyvonalúság, vállalkozói fantázia, de egyben a lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemzi. Csak egy dologban volt szigorúan következetes, sőt pedáns: az ügyvitel ellenőrzésében, az elszámolások vizsgálatában, az adósok nyilvántartásában, általában az egész fejedelemség gazdasági és pénzügyi szervezetének páratlanul fegyelmezett rendtartásában.

Ezzel a szigorú ügyvezetéssel, kereskedői pontossággal érte el, hogy nemcsak saját fejedelmi birtokai, bányái és kamarái jövedelmét sokszorozta meg, hanem az

egész állami pénzügy terén fokozni tudta a bevételeket. Sikereinek titka, hogy nemcsak uralkodó egyéniség, kitűnő hadvezér, remek diplomata, hanem páratlan gazdasági érzékű ember is volt.

Van abban valami fatális elem, hogy Bethlen Gábort pontosan az *Il Principe* megjelenésének (1513) százéves jubileumi esztendejében választották fejedelemmé. Machiavelli híres könyvének hatása száz év alatt már Európa-szerte érezhetővé vált. Ebben az időben kezdenek fejlődni az abszolút monarchiák; mindenfelé erős, központi kormányzat alakul ki. Machiavelli tanítása az államegységről, a fejedelemeke a népi közből érdekében alkalmazható diktatórikus hatalmáról sajtóságon végül — e kor eszményvilágában — a protestantizmus által már az előző században meghirdetett, a népi tömegek számára szociális igazságot követelő álláspontjával. Ennek tulajdonítható, hogy az abszolút hatalmú kormányzás — ami másutt már előbb részben megvalósult — Erdélyben most jön létre, és a tömegeket sanyargató kiskirályok „közérdekű” rendszabályozásának jelszavával igyekszik érvényesülni. A központi hatalom szervezése is, az állandó haderő is fokozott igényeket támasztott az állami pénzügyek terén, és mindinkább rászorította az abszolutista uralkodókat arra, hogy tervszerűen növeljék országuk gazdasági erejét, főleg a külföldről pénzhez kereskedelmet.

Az egykorú krónikás szavai Bethlen azon fáradozott, hogy: „Helyreállítva otthon is az idők méltatlansága miatt felforgatott törvényeket, megzavart szabadságokat, a némely fejedelmek szörnyű tékozlása által szétszórt kincstári javakat pedig visszazerezze, s az ország más ügyeit is helyrehozza.”

Nyugat-Európában ebben az időben a hűbéres nemesi haderőket egyre inkább felváltották már a jobban képzett, harcban használhatóbb zsoldos seregek. Fenntartásuk azonban óriási összegekbe került. Egy csupán ötezer főből álló sereg évi zsoldja közel félmillió forintot emésztett fel akkor, amikor Bethlen évi fejedelmi jövedelme uralkodása elején körülbelül 250-300 000 forint volt. A fejedelem udvari zsoldosainak száma 2000-3000 körül mozgott. Utánpótlásuk sokszor a jobbágyság közül került ki, amiért zúgolódtak ugyan a nemesek, de nem sokat tehettek ellene.

Hadseregének összlétszáma — a nemesekkel, jobbágyokkal és a székelyekkel együtt — 20 000 fő körül mozgott, és ha nem is volt nyugati értelemben vett korszerű katonaság, mégis számottevő erőt képviselt Európában.

A hadsereg pontos fizetése, ellátása és fegyelmezése terén Bethlen kitűnt kortársai közül. Abban az időben ugyanis fizetelenségük miatt dúló, rabló, fosztogató zsoldos seregek garázdálkodtak szerte Európában, melyek elől mindenütt menekült a jobbágyság. Bethlen békeidőben is nagy súlyt helyezett arra, hogy katonái idejében megkapják a zsoldot, a „hópénzt”. Általában egy gyalogos katona havi fizetése uralkodása első éveiben 2-3 forint, a lovasé pedig 4 forint volt. Nehéz lenne pontosan megmondani, hogy ez sok volt-e vagy kevés. Tájékozódásul vehetjük a korabeli árakat: egy ökör 5-14, egy szablya készítése 3-4 forintba került. A csapatok élelmezése a vármegyékre hárult.

Bethlen Gábor olyan hadsereget szervezett, melynek erejét és ütőképességét mindenkinek számba kellett vennie. Azt az elvet vallotta, amelyet Adam Smith (1723—1790), a marxizmus egyik forrását jelentő klasszikus polgári közgazdaságtan kiemelkedő képviselője 150 évvel később így fogalmazott meg: „A biztonság egy nemzet számára még a bőségnél is fontosabb. Maga a fennmaradás is a gazdaságtól függhet.”

Bethlen pontosan tudta azt, amit a halála után harminc évvel — világtól csodált bölcsességként! — mondott ki Montecuccoli, hogy a hadviseléshez három dolog kell: pénz, pénz és pénz. Ma és mi ezt magától értetődőnek tartjuk. De ha meggondoljuk, hogy a későbbi nemzeti államok alapjait építő gazdasági tudatosság, a gazdasági erőknek — főleg pedig a pénznek — az államhatalom erősítése szempontjából való jelentőségét hirdető elv csak ebben az időben kezd érvényesülni Európában, akkor méltányolni tudjuk azt, hogy Bethlen Gábor hazai földön iparkodott megvalósítani az új kor ama gazdasági koncepcióját, melyet később a skatulyázó tudomány merkantilizmusnak nevezett el.

Gazdasági rendelkezéseiben Erdélyt zárt nemzeti államterületnek tekintte a külföldtől függetlenül, ugyanazon koncepció szerint, amellyel a korai merkantilizmus teoretikusai a XVI. század vége felé, alkalmazói pedig Bethlen korában kezdek kialakítani a gazdasági élet azon zárt egységeit, amelyek azután a hatalmas európai államoknak gazdasági alapjául szolgáltak.

A kezdeti merkantilizmusban a gazdasági életet a fejedelem rendezi be, akinek — mint a nemzeti egység legfőbb és legfelső képviselőjének — nagy harcokat kell folytatnia a rendiséggel, hogy gazdasági szuverenitásának birtokába lépjen. Bethlen Gábornak ez, Erdély rendjeinek ismert gyöngesége miatt, viszonylag könnyebben sikerült. Az országgyűlések nemigen merték adóköveteléseit visszautasítani, s

egyébként is a fejedelmi várak, uradalmak, bányák és egyéb üzemek jövedelme bizonyos fokiig függetlenítette az uralkodót az országgyűléstől.

Első fejedelmi ténykedése az volt, hogy az „erdélyi három nemzet“ rendjeivel kimondatta az „aerarium publicum“ (közpénztár) felállításáról szóló határozatot. A közpénztárba a három nemzetnek — egyforma teherviselés alapján — kellett volna befizetnie a lerombolt várak, városok felépítéséhez, a végvárak őrzéséhez s más közösségi kiadásokhoz szükséges összegeket. Ez a határozathozatal már eléggé elárulta, hogy uralkodói koncepciójában elsősorú helyet foglalt el a pénzügyi rend és alapvetés. De midőn azt látta, hogy a rendek húzódkodnak saját határozatuk végrehajtásától, megint csak nem erőszakos hatalmi eszközöket alkalmazott a végrehajtás érdekében, hanem jellegzetesen „gazdasági észjárással“ anyagilag hozta függőségbe a fejedelmi hatalommal szemben a nemességet. Adományrevíziót rendelt el. Miután az uralkodása előtti negyedszázad sűrű fejedelmváltásai során igen sok kétes „adományozás“ történt, az ingatag helyzetű erdélyi fejedelmek sora-rendre osztogatták a fejedelmi fiskus-birtokokat, hogy híveket szerezzenek, s így a fejedelmi birtokok száma alaposan megcsappant, birtok nélkül pedig csekély erő állhat az uralkodó háta mögött; kizárólag az ő kegyeitől függött, hogy a revízió során melyik adományt minősítse „igaznak és érdemesnek“. Így aztán anyagi érdekek Damoklész-kardját függesztette a nehezen pénzelő urak feje fölé. De ezzel a „behajtási fogással“ egyidőben olyan pontos leltárt is készítettet a fejedelmi birtokokról és jövedelmekről, amilyenre — az ő korában — nincs példa. Felméri a sóaknák, rézbányák, vashámorok hozamát, az uralma alatt levő szabad királyi várak és mezővárosok adóját, a harmincad-jövedelmet stb.

Már uralkodása kezdetén megélték Erdélyben az élet. Új bányák nyílnak, az elpusztult bányák üzembehelyezésére képzett munkásokat hozott a felvidéki bányavárosokból. A sóbányákból mihamar nem kevesebb, mint 30 000 forint jövedelme volt.

Európában akkor Erdély és Svédország volt a legjelentősebb réztermelő terület. Oxenstierna svéd kancellárral egyetértésben Bethlen, a svédekkel szövetségben, az egész európai rézpiacot szerette volna monopolizálni s az árakat diktálni. Csak korai halála akadályozta meg terve valóra váltásában — pedig ez egyike lett volna az első korszerű, merkantilista nemzetközi, mai szóval élve: „kartellalakulásoknak“.

Bethlen Gábor a legkülönbözőbb kedvezményekkel, jutalmakkal sarkallta az állattenyésztés fokozását, a híres zamatos erdélyi gyümölcsöt termő fáskertek telepítését, méhesek létesítését és általában az okszerű mezőgazdasági termelést. Főleg a gazdálkodás általános színvonalának emelése érdekében tartja fontosnak a parasztok iskoláztatását. Ezért pártfogolja a tanítómestereket, buzdítja a lelkészeket is a jobbágyok „életrevaló oktatására“.

Egészen újszerű iparpolitikát kezdeményezett. Elképzelései a meglévőtől, a századokon át megszokottól teljesen eltérnek. A céhrendszer akkor még a környező országokban tiszteletnek örvend. Bethlen viszont a szabadkereskedelmet próbálja meghonosítani; morva újkeresztényeket (anabaptistákat) telepít Erdélybe, főleg Alvincre, olasz üvegmunkásokat, tanult mestereket, akik jobb árut készítenek, és termékeikre magas árakat engedélyez. A betelepített mestereknek olyan kedvezményeket ad a régi céhekbe tömörült konzervatív hazai iparossággal szemben, hogy ezáltal megbontja az ősi, céhi monopóliumrendszert, s ezzel éles versenyt indít el. Nézete szerint a székely és szász vidéken olcsóbb az élet és a termelés, úgyhogy az ottani kézműveseknek olcsóbban lehet és kell árulniuk, mint a többi vármegye mesterembereinek. De míg intézkedései nyomán valóságos szabadkereskedelmi verseny bontakozik ki, már alkalmazza az állami intervencionizmus termelést szabályozó módszereit is. Árakat maximál, s a százszokos ipari és kereskedelmi hegemóniáját — más országárszek érdekében — megtőrendő, a szász városokban három-három boltot nyit, és ezek alacsony áraival versenyt támaszt a bürgerkereskedőknek. Ugyanilyen céllal törökországi zsidó kereskedőket hozott be, akiknek kiváltságokat adott drága szövetek, fűszerek behozatalára; ilyenekben a lakosság fogyasztását s ezzel életszínvonalát mindenképpen emelni akarta — akkoriban ez is korszerű gondolat volt.

Körültekintő gazdasági alaposággal, szigorú ellenőrzéssel csakhamar elérte, hogy a fejedelemség jövedelmei — amelyek Báthori István alatt, amikor őt megelőzőleg utoljára volt békés kormányzat — körülbelül 300 000 forintra emelkedtek, majd a léha életű Báthori Gábor alatt alig érték el az évi 200 000 forintot, most meghaladták az 500 000 forintot, amely összeget ő, a vele szemben ellenséges érzületű Caraffa pápai nuncius szerint, „kereskedésével és zsarnokságával“ annyira növelhetett, amennyire akart.

A nikolsburgi békében megkapta a felvidéki hét vármegyét, amelyeknek adminisztrációja akkor a Kassán székelő szepesi kamara kezében volt; ez a hatóság

most az ő parancsai szerint dolgozik, s Bethlen kemény gazda, aki nem tűri a renyhéséget és rendetlenséget.

Ő maga rendkívül pontos fizető volt, de kíméletlenül behajtotta követeléseit is. Erre jellemző egyik levele — melynek stílusa elűt a bécsitől, aminthogy abban nem is fordult elő olyan vagy hasonló kifejezés, amit ő ír a szepesi kamarának, amikor egy késedelmes nagyúrtól akarja behajtani adósságát: „Mondják meg neki, ne veszdődjék velem, mert Isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe.“ A kassai kamara alatta 120 000 forintot is bevesz a portális adóból, a tokaji és egyéb uradalmakból, holott korábban bevételei alig múlták felül a 60 000 forintot.

Ez a kor a „nemes valutaszerző“ külkereskedelem őskora. A kiviteli és behozatali vámok, az exportprémiumok ebben az időben jelentkeznek először modern formájukban és tudatos rendszerességgel, s ekkor születik meg a „pénzügyi mérleg“ fogalma, a zárt nemzetgazdasági egységek fogalmával együtt. (A „külkereskedelmi mérleg“ a kései merkantilisták vezetik be; legtökéletesebb formájában Jean Baptiste Colbert [1619—1683], XIV. Lajos gazdasági minisztere.)

Ezekről a dolgokról — ilyen elméleti kifejtésben — Bethlen Gábor persze semmit sem tudott, de a gyakorlatban meglehetősen sikerrel valósította meg a kor gazdasági eszméjét, termelési, külkereskedelmi és vámpolitikájával zárt, nemzeti gazdasági egységet hozott létre, a politikailag is önálló, saját céljait követő Erdély erős anyagi alapját.

„Aranyért a külföldnek többet eladni, mint amennyit tőle vennem kell“, ez volt a kor bontakozó gazdasági rendszerének egyik legfontosabb dogmája, mert nyilvánvaló volt, hogy csak így lehet a zárt nemzetgazdasági egységek belső vagy-nosodását erősíteni. Ehhez azonban nemcsak az kell, hogy a jövedelmeket lehetőleg állami (fejedelmi) házi kezelésbe vegyék, hanem az is, hogy a magángazdaságot fokozott termelésre ösztököljék.

Kereskedelmi politikájában ő is a monopóliumokat — főleg a só- és fémbányászat, méz- és viasztermelés területén — és a tilalmakat alkalmazza, de nagyobb hajlékonysággal, a gazdasági változások iránti nagyobb érzékenységgel, mint a bécsi kamara emberei. Ő már most megvalósítja azt a lépést, amelyet a bécsi politika csak később tesz meg: a kereskedelmileg kiaknázható jövedelmeknek állami, saját üzembeli kezelését. Nagy változatossággal ad ki különböző árukra vételi, eladási és kiviteli tilalmakat: marhára, lóra, bőrre, aranyra, ezüstre, vasra, mézre, viaszra. A tilalmak idején aztán esküt tett emberei által ő maga vásároltatja fel maximált árakon a korlátozás alá vont cikkeket, és — saját számlájára — maga adja el külföldön. Korának egyik legnagyobb állatkereskedője: Bécsbe és Itáliába egyaránt szállít.

A merkantilizmus gondolatkörébe vág az a törekvése is, hogy exportkereskedelme érdekében minél több országgal létesítsen állandó érintkezést. Nürnbergnek, Münchennek és a skandinávoknak ő adja el a legtöbb viaszt és mézet. Politikai kapcsolatokból az ő észjárása szerint azonnal következteti a kereskedelmi kapcsolatot és kereskedelmi hasznot.

Diplomáciai szervezetét is nagyszabású külkereskedelmi politikája szolgálatába állítja. Követei egyben kereskedelmi konzulok is, és a számukra adott — mindig sajátkezüleg írt — utasítások sokszor többet foglalkoznak a „bokor [pár] marhák alkalmas árát-“val, mint az éppen időszerű diplomáciai feladattal. Különösen sokat fáradozott a velencei árukereskedelem kifejlesztésén, politikai ügynökei, az utasításnak megfelelően („tikeyvelmetek erősen nyomják is a Senatót“ az üzlet érdekében) a velencei Senato előtt többet beszéltek erről, mint politikai megbízásuk tárgyáról.

Méltán mondhatták már kétéves uralkodása nyomán: „Hogy penig hazánkat önagsága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háladatossággal tartozunk mindnyáján önagságának érette, mert ugyanis vagon több huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint önagsága ez harmadfél esztendő alatt!“

Végül hadd idézzük Szeffű Gyula Bethlen Gáborról írt sorait: „Hogy honnan vette gazdasági rendszabályait, kitől tanulta merkantilista elveit, erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Tudós nevelése alig volt, latinul is később tanult meg, nyugati országokat nem látott, korábbi viszontagságos élete csak a török birodalom területén hurcolta meg. Kálvinista prédikátoraitól sem tanulhatott nemzetgazdaságot. Így teljesen homályban vagyunk az első újkori gazdasági koncepció eredete felől, amely Erdély földjén megjelent, s fel kell tennünk, hogy Bethlen Gábor az ő szinte zsenialitással határos praktikus érzékével egyszerűen azt valósította meg, ami akkor egész Európában a levegőben volt...“